

УДК 930 (477+4)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.6.185>

Валерій Чернявський, Юрій Степанчук*

СХІДНІ РОБІТНИКИ У ДЗЕРКАЛІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація: *Аналізується рефлексія проблеми примусової праці східних робітників в економіці Третього рейху в рамках зарубіжної та вітчизняної історичної науки. Порівнянню піддаються специфіка розуміння феномену остарбайтерів, що склався в різних соціокультурних умовах, а саме у Західній Європі, незалежній Україні та пострадянських Росії та Білорусі.*

Ключові слова: *східні робітники, остарбайтери, Третій рейх, Друга світова війна, примусова праця, історіографія*

Проблема примусової праці радянських громадян в економіці Третього рейху розробляється в рамках різних історичних традицій вже понад 70 років. При цьому вона ніколи не належала до магістральної тематики пов'язаної з подіями Другої світової війни. В таких умовах дуже часто сама актуалізація часто обумовлюється не стільки логікою розвитку наукового знання, скільки соціокультурною актуальністю, яка завжди різна залежно від історичних обставин.

В рамках нашого дослідження ми спробуємо виявити та порівняти основні тенденції у вивченні проблеми в західній історичній науці, а також пострадянській історіографії України, Росії та Білорусі.

У зв'язку з тим, що зазначений масив літератури динамічно розвивається, на поточний момент існує небагато історіографічних досліджень. В основному це стислі огляди у рамках дисертаційних досліджень, а с поміж існуючих історіографічних розвідок варто виділити роботу відомої вітчизняної дослідниці Т.В. Пастушенко¹.

У західній історичній науці вивчення проблеми масового використання примусової праці іноземців в економіці Третього рейху розпочалося одразу після закінчення Другої світової війни. Так, наприклад, в англо-американській історіографії в 1945 р. з'явилася монографія Д. Фріда «Експлуатація іноземної робочої сили в Німеччині»². Специфіка цієї праці полягала у тому, що саме поняття «іноземна робоча сила» обмежувалось винятково представниками західноєвропейських народів. Дослідник проігнорував факт існування у Третьому рейху п'ятимільйонної армії радянських цивільних робітників і

---

* Чернявський Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми» (Миколаїв, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5847-1962>; e-mail: cherniavskly30@gmail.com

Степанчук Юрій Степанович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>; e-mail: iiiepp@ukr.net

¹ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 278 с.

² Fried J.H.E. The exploitation of foreign labor by Germany. Montreal: International labor office, 1945. 245 p.

військовополонених. Аналогічні недоліки мала праця іншого американського дослідника Е. Гомеза, який при вивченні феномена примусової праці у Третньому рейху в переважній більшості випадків звертався до досвіду французьких цивільних робітників. Проте, на відміну від свого попередника, Е. Гомез згадує про велику кількість радянської робочої сили, задіяної в економіці Третнього рейху³.

У повоєнній Німеччині історична наука тривалий час не зверталася до проблеми експлуатації в економіці рейху мільйонів радянських громадян. Першою німецькою працею з цієї теми стала стаття К. Преффера «Німці та інші народи в Другій світовій війні», де автор розкрив характер використання фашистським керівництвом іноземної робочої сили та довів фактично безправне становище радянських громадян⁴.

Зовсім інший аспект проблеми розкритий у праці О. Далліна «Німецьке правління в Росії 1941-1945 рр.», що вийшла друком у 1958 р. У ній автор звернувся до аналізу системи заходів окупаційної влади з набору робочої сили для рейху та становища радянських цивільних робітників у Німеччині⁵. Подібну спрямованість мала монографія Н. Мюллера «Вермахт і окупація», що вийшла друком у 1974 р. У цій праці вчений висвітлює роль окупаційних військ в організації та проведенні вербувальних кампаній, що, на думку дослідника, входили до основних завдань вермахту в окупованих районах СРСР⁶. Також Н. Мюллер зробив спробу надати феномену примусової праці у Третньому рейху історіософського пояснення, порівнюючи дефіцит робочої сили в Німеччині під час Першої та Другої світових війн. На основі чого дослідник довів принципово відмінні оцінки німецької громадськості факту використання праці іноземців у 1914-1918 та 1939-1945 роках. Вербувальні кампанії в окупованих районах СРСР дослідник не виділяв із загального контексту, розглядаючи їх як складову плану OST.

У німецькій історіографії проблема примусової праці іноземців тривалий час не виділялась у самостійну наукову проблему. Її оформлення в окремий дослідницький напрямок пов'язане з діяльністю У. Герберта. Дотепер він зробив найбільший внесок у дослідження історії оstarбайтерів і жителів інших іноземних країн, задіяних у господарстві рейху. Серед його робіт найбільший інтерес викликає монографія «Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у військовій економіці Третнього рейху» (1986)⁷.

У працях У. Герберта вперше виділено радянських примусових працівників в окрему групу, чимало уваги вчений приділив дослідженню їх становища, умов життя та праці на основі використання, в якості історичних джерел, листів і спогадів оstarбайтерів. Фактично його роботи визначили подальший характер досліджень у цьому напрямку. Тепер німецька історіографія налічує сотні праць, що висвітлюють проблему примусової праці іноземців в економіці Третнього рейху на загальнонімецькому та регіональному рівнях.

---

³ *Homes Ed.L.* Foreign Labor in Nazi Germany. Princeton University pres. Princeton, New Jersey, 1967. 350 p.

⁴ *Pfahman H.* Femdarbeiter und Kriegsgefangen in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945 / Beitragen zur Wehroforschund. Darmstadt:Wher und Wissen Verlaggesellschaft GMBH, 1968. Bd. XVI-XVII. 238 s.

⁵ *Dallin A.J.* German rule in Russia, 1941-1945: a study of occupation policies. New-York: St. Martins pres, 1957. 395 p.

⁶ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация. Москва: Вече, 2010. 368 с.

⁷ *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des Auslander – Einsatzen in der Kriegswirtschaft dritten Reiches. Berlin-Bonne: Verlag J.H.W. Deitz Nachf, 1986. 494 s.

У сучасній німецькій історіографії, присвяченій проблемі використання праці радянських громадян в економіці рейху, намітилася низка нових тенденцій: розпочалося вивчення проблеми остарбайтерів на регіональному рівні. Як приклад, можна вважати діяльність Маргарет Руфф, яка займається вивченням історії остарбайтерів у Ворарльберзі (регіон Австрії). Особлива її заслуга полягає у складанні списків східних робітників, що були задіяні на території краю. Аналогічну роботу проводив Б. Боль у містах Баден і Офенбург, Ф. Дорн і К. Гойєр – у регіоні південного Гессену. Іншим новаторським напрямком стало дослідження ролі церкви в експлуатації східних робітників. Найбільшого успіху досяг У. Камінський, який вивчав участь євангелістичної церкви у трудовому використанні остарбайтерів на території Рейнської області⁸.

В останні роки резонансним явищем стала виплата компенсацій колишнім остарбайтерам урядом ФРН. Діяльність Німецького федерального фонду, який опікувався виплатами, потребувала наукової бази для визначення розмірів грошових сум і кількості осіб, що мали їх отримати. Така потреба спровокувала низку статистичних досліджень М. Арнінгена, М. Брюнінга, Т. Кущинського .

Проблема примусової праці радянських громадян вивчалась і в рамках історичної науки української діаспори. У 1947 р. в Лондоні вийшла збірка листів і спогадів українських остарбайтерів, упорядкована О. Воропаєм. Праця стала однією з перших спроб виділення українських остарбайтерів в окремий предмет історичних досліджень. Проте вона мала і низку суттєвих недоліків. Так, наприклад, автор подає нереальні статистичні дані (за О. Воропаєм, у роки «радянсько-німецької» війни з СРСР до рейху вивезли 8 млн. осіб)⁹.

Велику увагу дослідженню проблеми українських примусових робітників Третього рейху приділив В. Косик у фундаментальній монографії «Україна і Німеччина в Другій світовій війні». Дослідник виділив українських остарбайтерів в окрему групу та розглядав її як самостійне історичне явище. За його оцінкою, остарбайтерів необхідно вважати жертвами радянського та фашистського тоталітарних режимів. При цьому ставлення до остарбайтерів радянської влади беззаперечно кваліфікувалось як більш жорстоке¹⁰.

Аналогічна робота проводилась і в середовищі російської еміграції. У контексті репатріації проблема остарбайтерів розроблялась М. Толстим, який у книзі «Жертви Ялти» висвітлив процес повернення радянських громадян на Батьківщину¹¹. Як і В. Косик, М. Толстой процес репатріації подає як винятково примусовий.

Узагальнюючи досягнення західної історіографії щодо дослідження історії використання примусової праці іноземних громадян у Третьому рейху, варто зауважити, що, незважаючи на значну кількість депортованих до Німеччини східних робітників, європейська й англо-американська історична наука тривалий час не виділяли остарбайтерів в окремий об'єкт досліджень. Становище радянських громадян вивчалось опосередковано як складова окупаційної політики та нацистської системи іноземної праці.

---

⁸ Дубик М.Г. Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. 2004. Вип. 8, Ч. 1. С. 47-51.

⁹ Дубик М.Г. Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних німецьких наукових виданнях // То була неволя. 2006. С. 43-49.

¹⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. 681 с.

¹¹ Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. Москва: Русский путь, 1996. 541 с.

Ситуація змінилась лише у другій половині 1980-х років, у першу чергу, завдяки працям У. Герберта.

Розпад Радянського Союзу й утворення незалежної Української держави стали тими зовнішніми факторами, що забезпечили формування сприятливого культурного та політичного середовища, в якому стала можливою всебічна наукова розробка проблеми масових депортацій українського населення на примусові роботи до Третього рейху. Аналізуючи доробок вітчизняної історіографії, слід виділити в її розвитку два основні періоди: перший – 1991–1998 роки та другий – 1998–2022 роки.

У 1990-х роках значним резонансним явищем став початок компенсаційних виплат колишнім оstarбайтерам і в'язням нацизму. У зв'язку з чим, згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 453 від 1993 р. розпочав роботу український національний фонд «Взаєморозуміння та примирення». Організація утворилася на німецькі кошти за попередньої домовленості між Росією, Україною, Білоруссю та ФРН щодо регулювання питань про виплату компенсацій громадянам колишнього СРСР. Робота фонду привернула увагу до проблеми оstarбайтерів спочатку громадськості, а потім і наукових кіл.

Для періоду між 1991–1998 рр. характерна відносно невелика кількість наукових публікацій, присвячених проблемам, пов'язаним із експлуатацією населення України в економіці Третього рейху. Проте цей період відіграв надзвичайно важливу роль для накопичення фактографії та формування загального концептуального бачення проблеми. В умовах незалежності вивчення історії українських оstarбайтерів продовжив видатний вітчизняний історик М.В. Коваль. У 1998 р. вийшла друком його стаття «Ostarбайтери України – раби Гітлера, ізгої Сталіна»¹². У цій праці окреслювався весь спектр проблематики теми, а саме: хід і перебіг вербувальних кампаній, форми та методи протидії населення депортаційним заходам, транспортування робочої сили до рейху, умови життя та праці у Німеччині. Також у рамках публікації вчений значно розширює хронологічні межі проблеми, звертаючись до вивчення особливостей взаємодії колишніх примусових робітників з радянською владою та їхньої адаптації до реалій повоєнного суспільства. У 1999 р. цей матеріал у розширеному вигляді публікується як розділ ґрунтовної монографії, що увійшла до серії «Україна крізь віки»¹³. Праці М.В. Ковалю значною мірою визначили характер і напрямок подальших досліджень. Оскільки саме в них українські оstarбайтери вперше виділялися в окремий об'єкт дослідження, що робило можливим формування основних предметних напрямків подальшої науково-дослідної роботи.

Наприкінці 1990-х років проблема оstarбайтерів висвітлювалась у працях О.В. Потильчака, який звернувся до комплексного аналізу політики і практики експлуатації трудових ресурсів України німецькою окупаційною владою. Депортація цивільного населення на примусові роботи до Третього рейху розглядалась як складова цього процесу, що протягом усього періоду окупації залишалась однією з пріоритетних задач вермахту. У 1998 р. вийшла друком його книга «Трудові ресурси радянських військовополонених та оstarбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни»¹⁴,

---

¹² Коваль М.В. «Ostarбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. 1998. № 9-10. С. 44-65.

¹³ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ, 1999. 336 с.

¹⁴ Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та оstarбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. Київ, 1998. 49 с.

яка стала першою у вітчизняній історіографії тематичною монографією, де дослідник освітив хід і характер вербувальних кампаній, а також практику експлуатації східних робітників в економіці фашистської Німеччини.

На початку 2000-х років значно активізується інтерес вітчизняного наукового співтовариства до проблем історії остарбайтерів, що вплинуло на збільшення кількості науково-історичних публікацій і появу регіональних досліджень. У 2004 р. виходить друком монографія С.Д. Гальчака «Остарбайтери з Поділля»¹⁵. Робота написана на основі багатого архівного матеріалу, дослідник вперше звернувся до застосування матеріалів фільтраційних справ як історичного джерела. Обрані дослідником хронологічні межі дозволили висвітлити долю остарбайтерів-подолян від початку вербувальної кампанії до повернення в СРСР основної маси репатріантів. Дослідження С.Д. Гальчака стало новаторським для української історичної науки, оскільки у ньому на регіональному рівні висвітлювався увесь спектр проблем, пов'язаних з українськими остарбайтерами.

У 2003-2009 рр. С.Д. Гальчак досліджував широке коло питань, пов'язаних із феноменом остарбайтерів, акцентуючи увагу на специфіці радянської репатріаційної системи й особливостях адаптації подільських репатріантів до повоєнних реалій СРСР.

Значну історіографічну цінність має спільна робота А. Кравченко та С. Батурина «Українські невільники Третього рейху», присвячена примусовим робітникам і в'язням концтаборів. У ній досліджувався історичний генезис фашистської ідеології та системи концентраційних таборів, що стали базисом для безпрецедентного за масштабами використання примусової праці іноземців. Важливою позитивною стороною дослідження можна вважати вивчення українців як окремої соціальної групи у системі іноземної робочої сили рейху. Окрім цього, зазначена монографія є першою та наразі єдиною в українській історичній науці спробою дати феномену примусової праці в роки Другої світової війни історіософське обґрунтування. Незважаючи на публіцистичний стиль, книга має багату джерельну базу та низку оригінальних висновків й узагальнень¹⁶.

Значний вплив на розробку цілого ряду аспектів проблеми східних робітників мала загальна зміна парадигми історіописання. У період незалежності вітчизняні науковці почали активно використовувати методологічні досягнення західної постмодерної історіографії. Тому при вивченні феномена остарбайтерів низка дослідників використовувала підходи, розроблені в рамках усної історії, мікроісторії, історії повсякденності й історії ментальності. Надзвичайно важливими для досягнення усестороннього розкриття проблеми остарбайтерів виявилось використання спогадів очевидців як історичного джерела.

Вагомий внесок у розробку методики збору, систематизації й інтерпретації спогадів колишніх східних робітників зробила Г.Г. Грінченко. Вона розглядала спогади остарбайтерів не просто як додаткове історичне джерело, а як окремих предмет наукового аналізу¹⁷.

---

¹⁵ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. Вінниця, 2003. 344 с.

¹⁶ Кравченко А., Батурина С. Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність). Львів: Кальварія, 2005. 268 с.

¹⁷ Грінченко Г.Г. Особенности реконструкции прошлого в усных свидетельствах бывших остарбайтеров // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. 2004. Вип. 8. Ч. 1. С. 52-58.

Окрім цього, Г.Г. Грінченко стала першим вітчизняним науковцем, який звернувся до ґрунтового вивчення примусової праці у Третньому рейху як складової політики пам'яті, що проваджувалась урядами СРСР і ФРН після закінчення Другої світової війни. У 2010 р. вийшло її монографічне дослідження «Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»», присвячене цій проблемі¹⁸. Дослідниця звернулася до аналізу публіцистичного дискурсу як основного засобу формування історичної пам'яті, що дозволило встановити специфіку відображення примусової праці у Третньому рейху в репрезентації загального патерна минулого. Ця книга суттєво розширювала спектр проблематики навколо феномена оstarбайтерів, оскільки зверталась до аналізу примусової праці вже як образу, створеного у рамках ідеологічних конструктів радянської та німецької політики пам'яті.

Окремої уваги заслуговує науково-дослідна діяльність Т.Д. Лапан. Вона досліджувала процес масових депортацій цивільного населення Західної України на примусові роботи до Третього рейху. На основі багатого джерельного матеріалу їй вдалося встановити унікальну регіональну специфіку, що вплинула як на масовість вербувальних акцій, так і на положення західноукраїнських робітників у Німеччині¹⁹. Також на базі обраного регіону нею була проведена масштабна робота по збору, систематизації й аналізу свідчень очевидців²⁰.

Вагомий внесок у вивчення великого спектру проблем, пов'язаних з історією оstarбайтерів, зробила Т.В. Пастушенко. У 2009 р. вийшла її монографія «Ostarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація 1942-1953 рр.»²¹. У рамках цієї роботи автор досліджує широке коло проблемних питань, а саме: характер вербувальної кампанії, транспортування до Німеччини, умови життя та праці у Третньому рейху, репатріація на Батьківщину. Вдале використання дослідницею архівних матеріалів і спогадів очевидців дозволило реконструювати соціально-побутове середовище існування оstarбайтерів і специфіку їх адаптації до його екстремальних умов, що у цілому являлося однією з перших спроб написання історії повсякденності східних робітників.

Доробок Т.В. Пастушенко охоплює багато аспектів проблеми²², у тому числі й

---

¹⁸ Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». Харків: НТМТ, 2010. 336 с.

¹⁹ Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2005. 235 с.

²⁰ Лапан Т. Застосування усної історії як методу дослідження проблеми цивільного населення з дистрикту «Галичина», вивезеного на примусові роботи до Третього рейху // Вісник Львівського університету. 2007. № 1. С. 162-176.; Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. 2009. Вип. 12. С. 73-86; Лапан Т. Усні історії галичан-оstarбайтерів: специфіка примусового досвіду // Схід-Захід: історико-культурний збірник (Харків). 2009. Вип. 11-12. С. 198-223.

²¹ Пастушенко Т.В. Ostarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 278 с.

²² Пастушенко Т.В. Листи оstarбайтерів як джерело вивчення проблем українських «оstarбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. 2002. Вип. 6. С. 70-77; Пастушенко Т.В. Ostarбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2004. № 28. С. 99-117; Пастушенко Т.В. Будні українських оstarбайтерів (на матеріалах спогаді колишніх оstarбайтерів) // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 161-175.

розробка джерельної бази, здійснення історіографічних розвідок закордонних історіографій, у першу чергу, наукової діяльності провідного німецького спеціаліста з використання іноземної робочої сили Третім рейхом У. Герберта²³.

Окремої уваги заслуговують наукові праці Т.В. Пастушенко у галузі репатріації та повоєнної соціальної адаптації колишніх оstarбайтерів. Дослідниця побудувала гіпотезу, згідно з якою непрямі репресії щодо репатріантів є наслідком штучного «виштовхування» цієї людності у маргінальні групи. Подальша розробка цього напрямку досліджень оформилась у вигляді монографії, в якій Т.В. Пастушенко звернулась до вивчення соціального становища колишніх оstarбайтерів і військовополонених у СРСР на прикладі повоєнного Києва²⁴.

Низка вітчизняних істориків досліджували пропагандистський аспект вербувальних кампаній з набору робочої сили для Третього рейху. Помітний внесок у розробку цього аспекту проблеми зробила М.В. Михайлюк, яка довела, що протягом 1942–1944 рр. німецько-фашистська пропаганда задіяла усі доступні засоби задля підтримки вербувальних акцій. Окрім цього, дослідниця констатує дуалістичний характер німецької пропаганди, яка, з одного боку, мала продуманий і логічно структурований характер і в цілому була досить переконливою, а з іншого – повністю залежала від ступеня довіри населення окупантам²⁵. У статті іншого вітчизняного дослідника Ю.Ю. Радченка аналізується роль окупаційної періодики у проведенні вербувальних кампаній²⁶.

Важливе значення для повноцінного вивчення історії оstarбайтерів мало дослідження ролі колабораціонізму під час проведення вербувальних кампаній з набору робочої сили. Цю проблему розробила В.О. Шайкан, яка запропонувала розглядати добровільний виїзд до рейху як форму економічної колаборації, що здійснювалась завдяки виплаті грошових компенсацій родинам добровольців, і мала певний успіх і підтримку у населення рейхскомісаріату «Україна» та прифронтових районів²⁷.

З точки зору соціальної історії до розуміння феномена примусової праці східних робітників підійшов О.Є. Лисенко²⁸. На думку вченого, сукупність зв'язків між радянськими цивільними робітниками та німецьким населенням виділила їх в окремий тимчасовий соціум зі своїми правилами, ієрархією й аксіологією. Тому має місце певна мікроісторія оstarбайтерів як соціальної групи, що апіорі доводить необхідність міждисциплінарного вивчення цієї проблеми.

Водночас відзначимо, що проблема українських оstarбайтерів розроблена ще недостатньо. Кількість наукових праць, присвячених аналізу, систематизації й

²³ Пастушенко Т.В. Ульріх Герберт про політику і практику «використання іноземців» у військовій економіці Третього рейху // Сторінками воєнної історії України: 36. наук. статей. 2004. Вип. 8, Ч. 1. С. 59–66.

²⁴ Пастушенко Т.В. «Вїзд репатріантів до Києва заборонено»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів і військовополонених в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», 2010. 164 с.

²⁵ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до рейху // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. 2008. Вип. 11. С. 139–148.

²⁶ Радченко Ю.Ю. Пропагандистський аспект вербувальної компанії нацистської окупаційної влади на Харківщині по вивозу робочої сили в Німеччину (1941–1943 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: 36. наук. праць. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. Вип. 9. С. 239–251.

²⁷ Шайкан В.О. Гітлерівська мобілізація робочої сили з території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони: питання колаборації // Історія в школі. 2005. № 11–12. С. 26–30.

²⁸ Лисенко О. Проблема оstarбайтерів як предмет соціальної історії // То була неволя. 2006. С. 7–14.

узагальненню джерельної бази, надзвичайно мала. Найбільш ґрунтовною є робота харківського дослідника А.В. Мелякова. Учений розділив увесь масив наявних архівних документів на чотири групи: матеріали органів окупаційної влади: листи оstarбайтерів; документи, що входять до складу фільтраційних справ; матеріали відділу у справах репатріації²⁹.

Таким чином, розглянувши перебіг історіографічного процесу з 1998 по 2012 рр., ми маємо повне право констатувати той факт, що за цей період проблема примусової праці оstarбайтерів у Третньому рейху перетворилася на перспективний і динамічний напрямок історичних досліджень. Цю точку зору підтверджує велика кількість дисертацій, захищених у 1999-2009 рр., де прямо чи опосередковано висвітлювалась дана проблематика. Серед усіх існуючих робіт слід відзначити праці таких авторів: О.В. Потильчака, С.Д. Гальчака, Т.В. Пастушенко, Т.Д. Лапан, М.В. Михайлюк, С.Я. Рудика, А.В. Мелякова, Г.Г. Грінченко, Л.В. Стрильчук М.П. Куницького³⁰. Першопричинами цього зрушення стали загальні соціально-політичні зміни у країні та засвоєння досвіду західної історичної науки. Проте, не менше значення мала активна діяльність українського наукового співтовариства. Слід відзначити велику роль в актуалізації цієї тематики журналу Інституту історії НАН України «Сторінки воєнної історії України», в якому протягом 2004-2010 рр. публікувались численні праці О.В. Потильчака, Т.В. Пастушенко, С.Д. Гальчака, А.В. Мелякова, Т.Д. Лапан, М.В. Михайлюк, Г.Г. Грінченко й ін. Журнал забезпечував комунікацію між вітчизняними дослідниками, які прямо або опосередковано вивчали проблеми пов'язані з історією українських оstarбайтерів, що значно пришвидшувало й акумулювало когнітивний процес.

На сучасному етапі спостерігається процес поглиблення регіонального аспекту проблеми, що підтверджують праці В.В. Чернявського, який вивчає специфіку вербувальних кампаній на півдні України в межах сучасних Херсонської, Миколаївської та Одеської областей³¹, А. Погорелова, який досліджує архівні матеріали оstarбайтерів Південної України³², а також роботи В.Р. Данильчук, яка сфокусувала свій науковий інтерес на локальних особливостях Рівненщини³³.

Більш ніж за 30 років проблема оstarбайтерів стала одним із динамічних напрямків науково-історичних досліджень. На відміну від історіографії радянського періоду, сучасна

²⁹ Меляков А.В. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортацій населення України до Німеччини у 1941-1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. 2004. Ч. 1, Вип. 8. С. 132-144.

³⁰ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.; Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 20 с.; Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2005. 235 с.; Гальчак С.Д. Оstarбайтери з Поділля (1942-1947 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2003. 20 с.; Михайлюк М.В. Пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 287 с.

³¹ Чернявський В.В. Под знаком OST: оstarбайтеры с юга Украины в Третьем рейхе и Румынии (1941-1956). Николаев: Иллион, 2016. 270 с.

³² Погорелов А. Колекція повоеєнних спогадів оstarбайтерів з Миколаївщини: від інформативного потенціалу до мікроісторії // Емінак. № 3 (27). С. 143-170. DOI: 10.33782/eminak2019.3(27).319.

³³ Данильчук В.Р. Динаміка вивезення українського населення з території Рівненщини на примусові роботи в Австрію та Німеччину // Емінак. 2017. № 1 (17). Т. 3. С. 21-26.

українська історична наука переорієнтувалась на всебічне вивчення специфіки вербувальної кампанії, проблем адаптації оstarбайтерів до чужого, ворожого середовища, їхніх стратегій виживання, а також повоєнної репатріації колишніх примусових робітників. Це дозволило виявити культурні та соціальні процеси, що мали місце в середині тимчасової спільноти оstarбайтерів. На сучасному етапі проблема українських східних робітників знаходиться у стані активного розвитку, що підтверджує ріст кількості наукових публікацій, присвячених цій темі.

Після розпаду СРСР проблема оstarбайтерів почала активно розроблятися на пострадянському просторі. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років предметом наукових інтересів російських істориків став процес репатріації радянських військовополонених та оstarбайтерів. У 1990-1995-х роках виходить низка наукових статей В.В. Земськова, присвячених дослідженню процесу репатріації, структурі репатріаційного апарату та ставлення радянської влади до переміщених осіб³⁴. Дослідник дійшов висновку, що радянська політика щодо репатріантів не носила репресивного характеру й обумовлювалася специфікою міжнародної ситуації, яка склалася у перші повоєнні роки. В.В. Земськов при проведенні дослідження репатріаційної системи чітко відмежував оstarбайтерів від військовополонених та інших переміщених осіб.

Приблизно в цей же період до аналізу радянських репатріаційних заходів звернувся А.А. Шевяков, який розглядав ускладнення повернення колишніх східних робітників і військовополонених як історичну необхідність, обумовлену складною міжнародною ситуацією перших повоєнних років³⁵.

На початку 1993 р. виходить ще одна книга російського історика Є.А. Бродського, фахівця у галузі підпільної боротьби радянських громадян у Третньому рейху³⁶. Цінність цієї книги полягає у тому, що паралельно з діяльністю підпільних організацій у середовищі військовополонених досліджуються форми та методи антифашистської діяльності радянських цивільних працівників. Праця написана на основі багатого архівного та мемуарного матеріалу і становить певний інтерес для подальшого дослідження умов життя та праці оstarбайтерів у Третньому рейху.

Автором першого у сучасній російській історіографії ґрунтовного наукового дослідження, безпосередньо присвяченого проблемі оstarбайтерів, став П.М. Полян³⁷. Його монографія складається з двох частин: у першій автор описує вербувальну кампанію, етапування робочої сили, умови праці та життя в Німеччині; друга частина присвячувалася репатріації переміщених осіб. П.М. Полян не займає прорадянську позицію та розглядає оstarбайтерів як жертв двох тоталітарних режимів, а процес репатріації кваліфікує як гуманітарний злочин. Специфіка отриманих результатів зумовлена тим, що дослідник активно використовує метод історико-правового аналізу та розглядає події з точки зору

---

³⁴ Земсков В.Н. Спецпоселенцы // Социологические исследования. 1990. № 11. С. 3-17; Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. // Социологические исследования. 1991. № 12. С. 3-11; Земсков В.Н. Рождения второй эмиграции 1944-1952 // Социологические исследования. 1991. № 4. С. 3-24; Земсков В.Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба // Социологические исследования. 1995. № 5. С. 3-13.

³⁵ Шевяков А.А. «Тайны» послевоенной репатриации // Социологические исследования. 1993. № 8. С. 3-11.

³⁶ Бродский Е.А. Забвению не подлежит. Москва: Мысль, 1993. 413 с.

³⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе. Москва, 1996. 442 с.

сучасної юридичної практики та Конвенції ООН з прав людини. Ця монографія мала великий вплив на подальший розвиток досліджень історії оstarбайтерів як у Російській Федерації, так і в Україні.

Сплеск інтересу до кола проблемних питань, пов'язаних з історією оstarбайтерів у російській історіографії, мав короткотривалий характер і в основному обмежувався 1990-ми роками. Разом з тим, російські дослідники набагато раніше за своїх українських колег поставили питання про необхідність розширення хронологічних меж дослідження феномена оstarбайтерів. У 1998 р. вийшла колективна праця Л.Л.Рибаківського, В.А.Князевої, О.Д.Захарової «Остарбайтеры: численность, здоровье и условия жизни в современной России», в якій досліджувалась повосенна історія колишніх оstarбайтерів і проводився аналіз їхнього становища в сучасному російському суспільстві³⁸.

Вагомий внесок у наукове осмислення масових депортацій громадян СРСР на примусові роботи до Третього рейху зробили білоруські дослідники: Г.Д.Кнатко, В.И.Адамушко, Н.А.Бондаренко. У 1996-1998 рр. вони підготували тритомну документальну збірку «Белорусские оstarбайтеры», у якій мовою документів розкривався ряд проблемних питань, пов'язаних із масовим угоном населення Білорусі до Німеччини під час окупації 1941-1944 рр.³⁹ Дотепер ця праця не має аналогів як у російській, так і в українській історіографіях.

Наслідком колективної роботи зі збору, обробки та публікації архівних документів стала поява повноцінного аналітичного дослідження. У 2001 р. вийшла колективна монографія за редакцією Г.Д.Кнатко, у якій був опрацьований раніше зібраний джерельний матеріал. У тематичному відношенні вона повторює спрямованість раніше опублікованих документальних збірок⁴⁰.

Великим досягненням білоруських дослідників стала інтеграція їхніх здобутків у міжнародний історіографічний процес. У 2003 р. вийшла спільна праця білоруських та австрійських учених «Принудительный труд белорусского населения в Австрии», в якій розглядалось широке коло проблем: особливості угому білоруського населення на примусові роботи до Третього рейху; ієрархія іноземної робочої сили; діяльність радянських репатріаційних місій. Окрім тематичних наукових статей, у збірці вміщено численні архівні документи з державних архівів Австрії та Білорусі⁴¹.

У російській і білоруській історіографіях інтерес до проблеми оstarбайтерів активізувався дещо раніше, ніж в українській історичній науці. Діяльність білоруських і

---

³⁸ Рыбаковский Л.Л., Князев В.А., Захарова О.Д. Остарбайтеры: численность, здоровье и условия жизни в современной России. Москва: Российская академия наук, Институт социально-политических исследований, 1998. 71 с.

³⁹ Белорусские оstarбайтеры. «Угон населения Белоруси на принудительный труд в Германию» К-1 / [составитель Г.Д.Кнатко]. Минск: НАРБ, 1996. 303 с.; Белорусские оstarбайтеры. «Угон населения Белоруси на принудительный труд в Германию» К-2 / [составитель Г.Д.Кнатко]. Минск: НАРБ, 1997. 472 с.; Белорусские оstarбайтеры. «Репатриация» К-3 в 2 частях / [составитель Г.Д.Кнатко]. Минск: НАРБ, 1998. Ч. 1. 368 с.; Ч. 2. 310 с.

⁴⁰ Кнадько Г.Д., Адамушко В.И., Бондаренко Н.А., Селеменев В.Д. «Белорусские оstarбайтеры. Историко-аналитические исследования». Минск: НАРБ, 2001. 336 с.

⁴¹ Принудительный труд белорусского населения в Австрии: Документы и материалы / [Составители: Г.Кнатко, Х.Кноль, П.Руггенталер, Б.Штельцль-Маркс, А.Вонши]. Грац-Минск: Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, Graz Sonderband 2, 2003. 332 с.

російських істориків значною мірою склала теоретико-методологічну та джерельну базу, що на початкових етапах відіграла важливу роль для проведення вітчизняних досліджень. У працях російських істориків українські оstarбайтери не виділяються в окрему групу, а розглядаються як складова загальної маси східних робітників. Білоруські фахівці, у першу чергу, акцентують увагу на населенні БРСР. Проте ця обставина не створює жодних перешкод для використання доробку білоруської та російської історичної науки при аналізі та вивченні проблеми українських оstarбайтерів, оскільки місце радянських громадян в ієрархії іноземної робочої сили Третього рейху жодним чином не залежало від їхньої національної приналежності.

Таким чином, наукове осмислення феномена оstarбайтерів має понад 65-річну історію. Проте існуючий дотепер історіографічний масив відносно незначний. Цю обставину можна пояснити тим фактом, що актуалізація цієї проблеми розпочалася нещодавно. Лише після згорання «холодної війни» в Європі відбувся сплеск інтересу до переосмислення подій Другої світової війни, унаслідок чого склалися сприятливі умови для всебічного висвітлення історії східних робітників у Третьому рейху, що в сукупності з діяльністю фонду «Взаєморозуміння та примирення» вивело цю проблему на якісно новий рівень аналітичного опрацювання. Зміна історичної кон'юнктури в СРСР наприкінці 1980-х років заклала основи подальшого вивчення історії оstarбайтерів в українській, російській і білоруській історіографіях 1990-х – 2000-х років. Варто зауважити, що у 1990-х роках українська історична наука ще зберігала відносну інертність щодо вивчення масових депортацій населення СРСР на примусові роботи до фашистської Німеччини. У той час як ця проблема більш активно досліджувалась білоруськими та російськими фахівцями. Проте після 2000-го р. ситуація набула діаметрально протилежного характеру. Тепер же проблема оstarбайтерів активно розробляється як українською, так і зарубіжною історичною наукою.

Valerii Cherniavskiy, Yurii Stepanchuk

Eastern Workers In The Mirror Of Domestic And Foreign Historiography

Abstract: The reflection of the problem of forced labor of Eastern workers in the economy of the Third Reich is analyzed within the framework of foreign and domestic historical science. This article is a comparison of specifics of the understanding of the ostarbaiter phenomenon, which developed in different sociocultural conditions, mainly in Western Europe, independent Ukraine and post-Soviet Russia and Belarus.

The scientific understanding of the ostarbaiter phenomenon has more than 65 years of history. However, the existing historiographic array is relatively insignificant. This circumstance can be explained by the fact that actualization of this problem started recently. Only after the collapse of the «Cold War» in Europe, there was a surge of interest in rethinking the events of the Second World War, as a result of which favorable conditions were created for a comprehensive coverage of the history of Eastern workers in the Third Reich, which, together with the activities of the «Reciprocity and Reconciliation» foundation, brought this

problem to a qualitative level a new level of analytical processing. The change in the historical situation in the USSR at the end of the 1980s laid the foundations for the further study of the history of ostarbaiters in Ukrainian, Russian and Belarusian historiographies of the 1990s and 2000s. It is worth noting that in the 1990s, Ukrainian historical science still maintained a relative inertness regarding the study of mass deportations of the population of the USSR for forced labor in fascist Germany. While this problem was more actively investigated by Belarusian and Russian specialists. However, in 2000-2009, the situation takes on a diametrically opposite character. Now the problem of ostarbaiters is being actively developed in Ukrainian and foreign historical sciences.

Keywords: eastern workers, ostarbeiters, the Third Reich, the Second World War, forced labor, historiography